

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.2.30>

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА НА ОСВІТУ ЯК ЗАСІБ ПРОТИДІЇ ЗАГРОЗАМ ГРОМАДСЬКОГО ЗДОРОВ'Я

Куксов В.Г.,

*аспірант інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

ORCID: 0009-0007-1303-5172

e-mail: vladyslav.h.kuksov@lpnu.ua

Куксов В.Г. Обмеження права на освіту як засіб протидії загрозам громадського здоров'я.

У статті здійснено дослідження проблемних моментів обмеження права на освіту як засобу протидії загрозам громадського здоров'я.

Констатовано, що реалізація дитиною права на освіту прямо пов'язана з наявністю в дитини цілого ряду профілактичних щеплень, без наявності яких, таку дитину на законних підставах можуть не допустити до відвідування школи чи іншого освітнього закладу.

Проаналізовано стан нормативно-правового регулювання права на освіту, відносин у сфері захисту населення від інфекційних хвороб, судові рішення ЄСПЛ у справі «Соломахін проти України», у справі «Вавржичка та інші проти Чеської Республіки» та вітчизняну судову практику.

Виявлено основні аргументи правового характеру антагоністів вакцинації, які зводяться до того, що вакцинація є свавільним втручанням держави у приватне життя особи, обмежує гарантоване державою права на освіту та призводить до дискримінації за певними ознаками та призводить до розголошення медичних відомостей.

Розкрито зміст поняття втручання в право на повагу до приватного життя та з'ясовано, що таке втручання є виправданим у випадку якщо воно було законним, переслідувало легітимну мету та було необхідним в демократичному суспільстві.

Обґрунтовано, що життя, здоров'я і безпека людини є найвищою соціальною цінністю в Україні, розкрито зміст ідеї про баланс між індивідуальними правами та громадськими інтересами.

Констатовано, що у випадках, коли індивідуальні інтереси можуть негативно впливати на здоров'я та безпеку суспільства, держава може вживати заходи для обмеження таких індивідуальних прав.

Розкрито зміст поняття медичної таємниці, згідно з яким медична таємниця включає в себе інформацію, яка охоплює дані про звернення особи до медичного закладу, стан її здоров'я, діагнози, результати обстежень та лікування, а також особисті відомості про сімейне та інтимне життя, здоров'я родичів і близьких, та з'ясовано відсутність такої таємниці у довідці про проведені щеплення.

З'ясовано, що наявність щеплень є передумовою для доступу до отримання освіти у навчальних закладах, а недопущення невакцинованих дітей до відвідування навчальних закладів, є не порушенням права на освіту, а обмеженням можливості вибирати будь-яку форму навчання.

Ключові слова: держава, суспільство, права людини, право на освіту, обмеження прав, вакцинація, ЄСПЛ, недопущення до навчання, громадське здоров'я, медична таємниця, приватне життя.

Kuksov V.G. Limiting the right to education as a means of countering threats to public health.

The article examines the problematic aspects of limiting the right to education as a means of countering threats to public health.

It has been established that the child's realization of the right to education is directly related to the child's availability of a number of preventive vaccinations, without which such a child may legally be prevented from attending school or another educational institution.

The state of normative legal regulation of the right to education, relations in the sphere of population protection from infectious diseases, ECtHR judgments in the case «Solomakhin v. Ukraine», in the case «Vavrzhichka et al. v. Czech Republic» and domestic judicial practice are analyzed.

The main arguments of the legal nature of vaccination antagonists have been identified, which boil down to the fact that vaccination is an arbitrary intervention of the state in a person's private life, limits the state-guaranteed right to education and leads to discrimination on certain grounds and leads to the disclosure of medical information.

The content of the concept of interference with the right to respect for private life is revealed and it is clarified that such interference is justified if it was legal, pursued a legitimate goal and was necessary in a democratic society.

It is substantiated that the life, health and safety of a person is the highest social value in Ukraine, the content of the idea of a balance between individual rights and public interests is revealed.

It was established that in cases where individual interests may negatively affect the health and safety of society, the state may take measures to limit such individual rights.

The meaning of the concept of medical secrecy is disclosed, according to which medical secrecy includes information that includes data on a person's application to a medical institution, his health status, diagnoses, results of examinations and treatment, as well as personal information about family and intimate life, health I have relatives and friends, and it was found out that there is no such secret in the vaccination certificate.

It was found that the availability of vaccinations is a prerequisite for access to education in educational institutions, and preventing unvaccinated children from attending educational institutions is not a violation of the right to education, but a limitation of the ability to choose any form of education.

Key words: state, society, human rights, right to education, restriction of rights, vaccination, ECHR, exclusion from education, public health, medical secrecy, private life.

Постановка проблеми. Основними ознаками сучасної держави є обсяг та зміст конституційних прав і свобод громадян, їх загальне дотримання усіма учасниками правових відносин, а також існування ефективного правового механізму захисту громадян держави від порушень таких прав.

Правом, яке гарантує людині можливість отримати необхідні знання, навички та професійну підготовку для успішної життєдіяльності є право на освіту. Кожна особа має право на отримання освіти відповідно до своїх можливостей та здібностей, незалежно від соціального статусу, етнічної належності чи інших факторів.

Право на освіту є основним правом та гарантує всім людям доступ до освіти без будь-якої дискримінації. Це право охоплює навчання на всіх рівнях, від дошкільної освіти до вищої, та сприяє особистісному та професійному розвитку кожної людини.

Однак, попри декларування неможливості обмеження права на освіту, чинним законодавством передбачено умови доступу дітей до навчання в певних освітніх закладах. Однією з таких умов є наявність цілого ряду профілактичних щеплень, за відсутності яких діти не можуть бути допущеними до відвідування таких закладів, оскільки це створює загрозу зараження інших дітей інфекційними захворюваннями.

Таким чином, на перший погляд, існує правова колізія між нормами, які гарантують право на освіту не вакцинованих дітей, та правом на отримання освіти в безпечному середовищі дітей, у яких така вакцинація є, зважаючи на те, що життя, здоров'я і безпека людини визнаються найвищою соціальною цінністю в Україні.

Метою статті є дослідження проблеми нормативно-правового регулювання обмеження права на освіту як засобу протидії загрозам громадського здоров'я.

Стан дослідження. Проблемою нормативно-правового регулювання питання вакцинації займалися такі вчені як С. Стеценко, О. Кононенко, Н. Дубицька, І. Демченко, І. Сенюта, Г. Єрьоменко, І. Брагінський, С. Братусь, В. Вітрянський. Однак, в основному їхні роботи стосуються питання обов'язковості вакцинації та її місця у загальній системі охорони здоров'я.

Деякі аспекти обмеження прав і свобод людини були розкриті в роботах науковців, таких як Я. Колінко, О. Козир, Е. Тітко, Д. Василенка, Ю. Дикої, С. Магди, О. Осинської, І. Міщенко, Т. Садової та ін. Дисертаційне дослідження, присвячене обмеженням прав і свобод людини і громадянина в Україні було проведено Андрієвською О.

У той же час потрібно враховувати, що у наукових роботах згаданих науковців не було розглянуто питання вакцинації як засобу свавільного втручання в приватне життя та питання правомірності обмеження права на освіту осіб у випадку відсутності профілактичних щеплень.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 53 Конституції України кожен має право на освіту. Повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоп-

латність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах [1].

За змістом ст. 3 Закону України «Про освіту» усі особи мають право на якісну та доступну освіту. Це право охоплює можливість здобувати освіту протягом усього життя, доступність освіти і можливість отримання безоплатної освіти у випадках і порядку, передбачених Конституцією та законами України, а згідно з ч. 9 цієї ж статті право на освіту не може бути обмежене законом. Однак законом можуть бути визначені особливі умови доступу до освіти певного рівня або до певної спеціальності чи професії [6].

Поряд з тим, ч. 1 ст. 12 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» передбачає необхідність здійснення профілактичних щеплень від певних видів інфекційних хворіб, таких як туберкульоз, правець, кір, поліомієліт, коклюш та дифтерія [4].

Відповідно до ч. 1, 2 ст. 15 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» для прийому дітей до виховних, навчальних, оздоровчих та інших дитячих закладів потрібна відповідна довідка від закладу охорони здоров'я, де дитина перебуває під медичним наглядом. Ця довідка видається на підставі медичного огляду дитини, за умови відсутності медичних протипоказань для її перебування у цьому закладі, а також якщо дитина отримала профілактичні щеплення відповідно до календаря щеплень і не контактувала з хворими на інфекційні хвороби [4].

Діти, які не отримали профілактичні щеплення відповідно до календаря щеплень, не допускаються до відвідування дитячих закладів.

Отже, з наведеного видно, що реалізація права дитини на освіту, ставиться в пряму залежність від наявності в такій дитини цілого ряду профілактичних щеплень, без наявності яких, така дитина до відвідування відповідного освітнього закладу не допускається, що, на перший погляд, може свідчити про наявність правової колізії, яка, в свою чергу, може створити враження про наявність передумов до обмеження права на освіту.

Спробуємо розібратись в правомірності такого обмеження.

Перш за все, слід зазначити, що перед нами нормативне підґрунтя для класичного спору між прихильниками та антагоністами вакцинації щодо її законності (незаконності).

Суперечки щодо вакцинації виникли задовго до того, як поняття «вакцина» стало загальноживим. З появою соціальних мереж тема вакцинації стала предметом гострих дискусій, які доволі часто супроводжуються агресивними висловлюваннями від представників різних поглядів. Збільшення кількості неоднозначної інформації, що поширюється в мережі, лише поглиблює розбіжності між сторонами, а відтак, дискусії щодо вакцинації залишаються доволі актуальними.

Кожен противник вакцинації твердо переконаний, що примусова вакцинація суперечить його правам на фізичну недоторканність, повагу до людської гідності, приватне життя. В основному доводи антагоністів вакцинації зводяться до наступних аргументів: вакцинація суперечить релігійним та ідеологічним переконанням; наявність серйозних побічних ефектів від вакцинації; сумнівна ефективність вакцин; вакцинація є свавільним втручанням держави у приватне життя особи; вакцинація обмежує гарантоване державою права на освіту та призводить до дискримінації за певними ознаками; вакцинація призводить до розголошення медичних відомостей.

Залишимо медичні, теологічні та конспірологічні аспекти даної проблематики для дискусій вузькопрофільних спеціалістів та розглянемо дану проблему виключно в правовій площині.

Чи можна вважати вакцинацію свавільним втручанням в приватне життя, та чи є правомірним обмеженням права на освіту осіб (в нашому випадку дітей) у випадку відсутності профілактичних щеплень?

Перш за все, слід зазначити, що доволі часто доводи противників вакцинації підкріплюються цитатами з судових рішень різних юрисдикцій. Зокрема, одним з таких рішень є рішення Конституційного Суду України, в якому надано офіційне тлумачення ч. 3 ст. 53 Конституції України, згідно з яким доступність освіти, як гарантія конституційних прав на освіту на принципах рівності, визначених у статті 24 Конституції України, означає, що жодній особі не може бути відмовлено у праві на освіту, і держава повинна створити умови для реалізації цього права [11].

Здавалось би все зрозуміло, відсутність профілактичних щеплень не може бути підставою для відмовлення в праві на освіту та/або створення перешкод для його реалізації.

Крім того, доволі популярним серед противників вакцинації є рішення ЄСПЛ у справі «Соломакін проти України» № 8191/04. Дана справа хоча прямо і не стосується предмету нашого дослід-

дження (обмеження права на освіту), однак є універсальною в частині доводів щодо можливості втручання держави в приватне життя особи [9].

Так згідно з цією справою, Європейський суд з прав людини, розглядаючи справу про порушення ст. 8 Конвенції, встановив, що фізична недоторканність особи включається у поняття «приватного життя», яке охороняється цією статтею. Фізична недоторканність особи стосується найінтимніших аспектів її приватного життя, і примусове медичне втручання, навіть у випадках, коли воно є незначним, розглядається як втручання в це право [9].

Крім того, на думку суду, примусова вакцинація як форма примусового медичного лікування, є втручанням в право на повагу до приватного життя, включаючи психологічну та фізичну недоторканність людини, яке гарантується п. 1 ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [3].

Однак, на цьому цитування згаданого рішення антивакцинаторами, в якості доводів на підтвердження своєї позиції, як правило, завершується, перш за все тому що, такі доводи є вирваними з контексту.

Так, дійсно, в справі «Соломахін проти України» суд встановив, що в даному випадку мало місце втручання в приватне життя заявника, але це втручання переслідувало легітимну мету – захист здоров'я, та було чітко передбачене законом [9].

Щодо необхідності такого втручання у демократичному суспільстві суд визнав, що контроль над поширенням інфекційних захворювань у регіоні та забезпечення охорони здоров'я може вважатися виправданим міркуванням, оскільки це спрямовано на захист громадського здоров'я та безпеки.

Слід зазначити, що визначальним для даної категорії спорів є рішення ЄСПЛ у справі «Вавржичка та інші проти Чеської Республіки». У даній справі суд аналізував відмову шести заявників від обов'язкової та регулярної вакцинації своїх дітей проти ряду відомих захворювань. Унаслідок цього діти не були прийняті до дошкільного навчального закладу, а батька одного з них оштрафували. Суд врахував, що обов'язок вакцинації стосувався дев'яти хвороб, щодо яких наукова спільнота визнала вакцинацію ефективною та безпечною, а також десятою, яка проводилася дітям з конкретними медичними показаннями. Він визнав, що заходи, які були оскаржені, були законними, мали легітимну мету та були необхідними у демократичному суспільстві, тому порушення статті 8 Конвенції не було [10].

Згідно з даним рішенням, держава при визначенні режимів вакцинації повинна керуватися найвищими інтересами дітей, одним з яких є охорона їх здоров'я. Оскільки формування колективного імунітету є найефективнішим заходом для захисту від захворювань, а порушення графіку вакцинації може призвести до спалахів хвороб, суд врахував межу правозастосувального розсуду держави і підтримав рішення Чехії щодо введення обов'язкової вакцинації та встановлення наслідків за її невиконання.

Крім того, в згаданому рішенні ЄСПЛ було окремо розглянуто питання безпеки вакцин і визначено, що хоча для більшості людей вакцини є повністю безпечними, у деяких випадках вони можуть мати негативні наслідки та призвести до довготривалих розладів здоров'я. Уряд Чехії надав інформацію про 5 або 6 випадків негативних наслідків на 100 000 вакцинованих дітей. У зв'язку з цим суд підкреслив необхідність застосування заходів перед вакцинацією, включаючи індивідуальну перевірку та контроль якості вакцин.

Додатково на увагу заслуговує висновок суду щодо недопущення невакцинованих дітей до закладів освіти як перешкоди та втрати можливості розвиватися та отримувати освіту. Однак суд наголосив, що ці негативні наслідки є наслідком вибору батьків, які свідомо не виконали визначений законом обов'язок, спрямований на захист дітей відповідної вікової групи. Суд вважає, що дії держави, спрямовані на вимогу громадян вакцинуватися в ім'я соціальної солідарності, не є непропорційними. Це означає, що вимагаючи вакцинації від тих, кому вона не протипоказана, держава захищає вразливу категорію дітей, які найбільше піддаються ризику хвороби і не можуть бути вакциновані через свій стан здоров'я [10].

Наведені підходи до вирішення спорів даної категорії, знайшли своє продовження і у вітчизняній судовій практиці.

Зокрема, на увагу заслуговує висновок який містить в постанові Верховного Суду від 17 квітня 2019 року у справі № 682/1692/17 (провадження № 61-8263св18). По даній справі позивач просив зобов'язати навчальний заклад не чинити перешкоди у здобутті дошкільної освіти у зв'язку із відсутністю в її дитини профілактичних щеплень [12].

В згаданому рішенні суд не взяв до уваги доводи скажників про те, що оспорювані накази відповідача порушують конституційне право дитини на освіту, оскільки вони не враховують найвищу соціальну цінність, яку визнає стаття 3 Конституції України, а саме - життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканість і безпеку кожної людини. Виправданість будь-яких дій, що обмежують конституційні права особи, має бути обґрунтована.

Зважаючи на це, не освіта, а саме життя, здоров'я і безпека людини визнаються найвищою соціальною цінністю в Україні.

Цей висновок суду відображає загальноприйняте правило, згідно з яким, при наявності конфлікту між конституційними правами, пріоритет надається тим, які мають найвищу соціальну цінність. В контексті вакцинації і доступу до освіти заходи, які забезпечують здоров'я і безпеку дитини, визнаються пріоритетнішими в порівнянні з правом на освіту.

В даному рішенні було втілено ідею про баланс між індивідуальними правами та громадськими інтересами.

Так, у ситуаціях, де індивідуальні інтереси можуть негативно впливати на здоров'я та безпеку суспільства, держава з метою захисту інтересів більшості може вживати заходи для обмеження таких індивідуальних прав.

Крім того, суд наголосив, що стаття 15 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» має на меті охорону здоров'я та життя дітей, особливо в умовах складної епідемічної ситуації. Присутність в організованих групах дітей, які не мають вакцинації, збільшує ризик зараження інфекційними захворюваннями, створюючи загрозу не тільки для здоров'я самих учнів, але і для їх сімей та працівників освітніх установ. Невакциновані діти, крім того, що можуть переносити захворювання, також вразливіші до інфекцій, особливо у місцях з великою кількістю людей.

Право батьків відмовитися від вакцинації для своєї дитини, при цьому зберігаючи повноту їхнього права на освіту, конфліктує із загальним інтересом інших батьків та їхніх вакцинованих дітей, які прагнуть отримати освіту в безпечному середовищі.

Отже, держава, встановлюючи вимогу щодо необхідності вакцинації для допуску дітей до навчальних закладів, виконує свій обов'язок забезпечення безпеки життя та здоров'я не лише всіх учнів і працівників освітніх установ, а й захищає саму дитину.

Крім того, суд дійшов висновку, що право дитини на освіту не є порушеним, оскільки існують альтернативні можливості для здобуття освіти тими дітьми, які не можуть відвідувати заклад освіти через відсутність вакцинації [12].

Аналогічний висновок зробив Верховний Суд і в постановках від 10 березня 2021 року у справі № 331/5291/19 (провадження № 61-17335св20), від 20 березня 2018 року у справі № 337/3087/17 (провадження № К/9901/283/18), від 08 лютого 2021 року у справі № 630/554/19 (провадження № 61-6307св20).

Додатково слід зазначити, що всіма процесуальними кодексами передбачено, що при виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування відповідних норм права, викладені в постановках Верховного Суду (ст. 263 ЦПК) [7].

Більш ширша за змістом норма, передбачена в ч. 5 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», згідно з якою висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права, зокрема вони враховуються іншими судами під час застосування таких норм права (ст. 13 Закону) [5].

З огляду на наведені вище висновки Верховного суду, доволі обґрунтованим здається позиція О. Круглової про те, що важливо розрізняти обмеження прав людини від юридичного факту як передумови для виникнення правових відносин. Наприклад, у випадку обов'язкового щеплення для доступу до роботи або навчання, мова йде про юридичний факт, який є передумовою для укладення відповідних правових угод або виникнення прав та обов'язків сторін. Такі обмеження можуть бути законними та обґрунтованими з точки зору громадського інтересу, який полягає в забезпеченні загального блага і безпеки для всіх учасників суспільства [13, с. 541].

Отже, вкотре варто наголосити на тому, що наявність щеплень є лише передумовою для доступу до отримання освіти у навчальних закладах. Це вимога прямо стосується не самого права на освіту, а лише специфічної форми його реалізації – участі у навчанні в колективі.

Таким чином, недопущення невакцинованих дітей до відвідування дитячих закладів, є не порушенням права на освіту, а скоріше обмеженням можливості вибирати будь-яку форму навчання, оскільки таке обмеження обумовлено, в першу чергу, обов'язком не створювати загроз громадському здоров'ю.

Ще одним аргументом, який доволі часто використовують противники вакцинації, це твердження, що вимога надавати довідки про щеплення, під час вступу до закладів освіти, є порушенням медичної таємниці, оскільки інформація про наявність відповідних щеплень входить до числа відомостей, які включаються до такої таємниці.

Перш за все слід розкрити поняття медичної таємниці.

Так, відповідно до положень Конституції України, держава має обов'язок забезпечувати охорону прав людини на життя, здоров'я, тілесну недоторканність, честь і гідність. Ці права розглядаються не лише з правової, а й з медичної точки зору.

Держава визнає ці права як ключові та невід'ємні складові правового статусу особи, наділяючи їх особливим значенням, та бере на себе обов'язок захищати ці права, забезпечуючи їхню охорону.

Стаття 286 ЦК України закріплює право пацієнта на конфіденційність усіх відомостей щодо свого стану здоров'я, включаючи інформацію про звернення за медичною допомогою, постановку діагнозу та результати медичного обстеження, а відповідно до змісту ст. 39-1 ЗК України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» пацієнт має право на конфіденційність усіх відомостей про свій стан здоров'я, включаючи факт звернення за медичною допомогою, поставлений діагноз та результати медичного обстеження. Заборонено вимагати або надавати інформацію про діагноз та методи лікування пацієнта на місці його роботи або навчання [8].

Отже, медична таємниця включає в себе різноманітну інформацію, яка є конфіденційною і не повинна розголошуватися. Вона охоплює дані про звернення особи до медичного закладу, її стан здоров'я, діагнози, результати обстежень та лікування, а також особисті відомості про сімейне та інтимне життя та здоров'я родичів і близьких.

Таким чином, довідка про проведені щеплення лише дає можливість відповідному персоналу освітніх закладів ознайомитись з наявністю чи відсутністю вакцинації відповідної дитини, а тому інформація, вміщена в такій довідці, не є медичною таємницею і може вимагатись закладами освіти.

Висновок. Підсумовуючи усе вищесказане, вважаємо, що примусова вакцинація є втручанням в право на повагу до приватного життя, однак таке втручання не є порушенням ст. 8 Конвенції та є виправданим у випадку якщо воно було законним, переслідувало легітимну мету та було необхідним в демократичному суспільстві.

Інтереси однієї особи не можуть домінувати над інтересами держави в питанні забезпечення безпеки життя і здоров'я його громадян, а вирішуючи питання про співвідношення ст. 3 та ст. 53 Конституції України, забезпечення безпеки життя, здоров'я і безпеки людини має пріоритет над правом на освіту.

Попри те, що в Україні відсутня обов'язкова вакцинація, заборона дітям, які не отримали необхідних профілактичних щеплень, відвідувати дитячий заклад не призводить до порушення права таких дітей на освіту, а є лише передумовою для реалізації такого права. Більше того, діти, які не можуть відвідувати заклад освіти за відсутності щеплень, можуть реалізувати своє право на освіту за допомогою інших форм навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996 р.. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: закон України № 3477-IV від 23.02.2006. *Відомості Верховної Ради України*. 2006, № 30.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція від 04 листопада 1950 року. *Офіційний вісник України*. 1998. № 32.
4. Про захист населення від інфекційних хвороб: Закон України від 6 квітня 2000 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 29. Ст. 228.
5. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.

6. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 38-39. Ст. 380.
7. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 40-41, 42, ст. 492).
8. Основи законодавства України про охорону здоров'я. Закон України в редакції від 19 квітня 2024 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1993, № 4, ст. 19).
9. Соломахін проти України (заява № 24429/03) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://minjust.gov.ua/m/stisli-vykladi-rishen-za-alfavitom>.
10. «Вавржичка та інші проти Чеської республіки» (заява № 47621/13) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.echr.com.ua/obovyazkovist-shheplennya-ditini-mozhe-rozglyadatisyayak-neobhidna-u-demokratichnomu-suspilstvi/>.
11. Рішення Конституційного Суду від 4 березня 2004 року № 5-рп/2004. *Офіційний вісник України*. 2004. № 11. Ст. 674.
12. Постанова Верховного Суду від 17 квітня 2019 року у справі № 682/1692/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81652333> (дата звернення: 01.12.2020).
13. Круглова О. Обов'язкова вакцинація: порушення особистих немайнових прав фізичної особи. *Форум права*. 2011. № 1. С. 537–541.